

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ ВІДНОСНО ПІВДНЯ УКРАЇНИ У «ТРАВЕЛЕРАХ» КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

О. В. Черемісін

Херсонський державний університет

al.cheremisin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0173-0489>

Г. М. Михайленко

Херсонський державний університет

Irida55@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1160-8754>

Ключові слова: травелери, мандрівні записки, туризм, Південь України, місце-ве самоврядування.

Стаття присвячена проблемі цивілізаційних дискурсів відносно південноукраїнського регіону, які розгортались на сторінках подорожніх записок західноєвропейських, американських та російських мандрівників наприкінці XVIII – першої половини XIX століть. Після інкорпорації південноукраїнського регіону до складу російської імперії в другій половині XVIII ст. у свідомості світової громадськості відбулось зростання цивілізаційної зацікавленості щодо Півдня України. Це призвело до виникнення нового виду туризму – «путешествия» – мандрівні поїздки в країни, культура яких значно відрізнялась від західноєвропейських зразків. У результаті візитери залишили після власних поїздок значну кількість мандрівних записок, які були опубліковані і породили новий жанр літератури під терміном «травелери». Саме на сторінках мандрівних записок як російські, так і іноземні візитери аналізували особисті спостереження щодо статусу південноукраїнського регіону, внеску в його розвиток Західної Європи наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Травелери стали цінним джерелом із цивілізаційного осмислення тих процесів, які відбувались протягом досліджуваного періоду. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автори зробили спробу привернути увагу на цивілізаційний аспект матеріалів травелерів та проаналізували дискусійність полярних поглядів у російських та іноземних мандрівників стосовно ролі росії та держав Західної Європи у формуванні нової соціокультурної реальності на Півдні України. У висновках увага акцентується на відмінностях сприйняття нової соціально-культурної дійсності, яка формувалась на території південноукраїнського регіону в середовищі іноземців з однієї сторони, та російських візитерів, з іншої. У результаті проведеного дослідження вдалося встановити цілісний образ цивілізаційної значимості південноукраїнського регіону.

CIVILIZATIONAL DISCOURSES RELATIVELY THE SOUTH OF UKRAINE ABOUT “THE TRAVELERS” OF THE END OF THE XVIII – FIRST HALF OF THE XIX CENTURIES

O. Cheremisin, G. Mykhailenko

Kherson State University

Key words: travellers, travel notes, tourism, South of Ukraine, local self-government.

An article is devoted to the problem of civilizational discourses as for the southern Ukrainian region, which took place on the pages of travel notes of West European, American and Russian travelers in the late XVIII – first half of the XIX centuries. After incorporation about the southern Ukrainian region as a part of Russian Empire in the second half of the XVIII century, there was a

growing civilizational interest of world community's minds. It led to the emergence of a new type of tourism – «traveling» – wandering trips to countries whose culture was significantly different from West European models. As a result, visitors left a significant number of travel notes after their trips, which were published and gave rise to a new genre of literature with the term «travelers». Exactly on the pages of travel notes that both Russian and foreign visitors analyzed personal views on the status of the southern Ukrainian region, its contribution to the development of western Europe in the late XVIII – first half of the XIX century. Travelers became a valuable source of civilizational understanding of the processes that took place during the researched period. The scientific novelty of the study is that the authors tried to attract attention to the civilizational aspect of Traveler's views and analyzed the debatable polar views of Russian and foreign travelers about the role of Russia and West Europe in shaping a new socio-cultural reality in south of Ukraine. The conclusions of the article focus on the differences in the perception of the new socio-cultural reality, which was formed in the southern region among foreigners on the one hand, and Russian visitors on the another one. As a result of the research it was possible to establish a whole image of the civilizational significance of the southern Ukrainian region.

Актуальність проблеми дослідження слід визначити тим, що на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу в українській історичній науці відбуваються глибинні трансформації у поглядах на статус Півдня України. Ці зміни в осягненні історичного минулого кінця XVIII – початку ХХ ст. мають велике значення для спростування імперської штучної «новоросійської теорії» та доведення переважаючої ролі українського та європейського факторів у розвитку південноукраїнських земель. Крім того, відбувається формування візії, що Південь України історично формувався як суто новий український регіон, що мав широкі можливості для знайомства із західноєвропейською культурою і одними із перших увійшов у процес модернізації.

Осмилення цивілізаційної значимості Півдня України розпочалось наприкінці XVIII – у XIX ст. Так, наприклад, у періодичних часописах «Записки Одеського товариства історії та старожитностей» і «Відомості Таврійської вченої архівної комісії» А. Гурлянд¹, Н. Надеждін², К. Зеленецький³, Н. Гудзій⁴ та інші зробили публікації відносно

но описів іноземних та російських мандрівників, які перебували на території Півдня України. До вивчення описів південноукраїнського регіону та їх мешканців вищезазначені автори підійшли достатньо детально, проаналізувавши не тільки характер мандрівки, а й виклавши власні роздуми узагальнюючого характеру відносно формування нової соціокультурної реальності.

Радянська історіографія залишала поза увагою цивілізаційні досягнення, національні та культурні риси південноукраїнського регіону. Основна увага приділялася військовим, будівничим та економічним перетворенням.

Із проголошенням незалежності України у 1991 р. відновилась увага дослідників до історії південноукраїнського регіону. Протягом останніх років було опубліковано багато історичних розвідок щодо розвитку південноукраїнського регіону, наприклад В. Константинової⁵, А. Дорошевої⁶, М. Шитюка і В. Щукіна⁷ та інших, які присвячувались, здебільшого, національному, суспільному, релігійному простору Півдня України. Але, не дивлячись на загальну репрезентативність історичних досліджень відносно Півдня України, слід наголосити, що увага попередниками не зверталась

¹ Гурлянд А. (1900). Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленем. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса : Экономическая типография. Т. XXII. С. 16–17.

² Надеждин, Н. (1844). Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н. С. Всеволожского. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: Городская типография. Т. 1. С. 433-441.

³ Зеленецкий, К. (1844). Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: Городская типография. Т. 1. С. 442-453.

⁴ Гудзий, Н. (1888). К истории русского сентиментализма

(Путешествие в Крым П. Сумарокова) Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь: Таврическая Губернская типография. № 6. С. 132–143.

⁵ Константинова В. М. (2010). Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роках). Запоріжжя: АА Тандем. 569 с.

⁶ Дорошева, А. О. (2009). Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині ХІХст.: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія України. Одеса. 195 с.

⁷ Шитюк, М. М., Щукін, В. В. (2008). Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ – на початку ХХ століть. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим. 222 с.

на аналіз цивілізаційних дискурсів, які відбувалися між російськими та іноземними мандрівниками.

Мета статті – аналіз подорожніх записок іноземних та російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX відносно цивілізаційного значення Півдня України та ролі в його розвитку росії та держав Західної Європи, оскільки саме у них міститься інформація про побутові подробиці регіонального простору життя, які не увійшли до інших джерел.

Для досягнення поставленої мети подорожні записки виступають неоціненним джерелом з історії формування нової соціокультурної реальності, оскільки їх автори занотували власні спостереження в реальному часі. Своім швидким розвитком Південь України зацікавив не лише урядовців та державних діячів, але й багатьох громадян різних країн, які звертали увагу на історичні, економічні, культурні особливості його розвитку, які надавали йому рис «Нової України»⁸. Південноукраїнський регіон протягом досліджуваного періоду відвідала велика кількість представників росії та багатьох європейських держав і Сполучених Штатів Америки. Вони залишили детальні описи щодо різних специфічних рис життя регіону у власних мандрівних записках, які були опубліковані і перетворились на новий жанр літератури – «травелери».

Серед іноземних мандрівників слід відзначити такі особистості: М. Гутрі (англійка, перебувала на Півдні України в кінці XVIII – початку XIX ст. з метою вилікуватись від хвороби); М. Холдернесс (англійка, перебувала на Півдні України на початку XIX ст.); Р. Лайалл (громадянин Великобританії, мандрував по південноукраїнському регіону на початку XIX ст.); Р. Пінкертон (британський мандрівник-месіонер XIX ст., представник Англійського Біблійного товариства); Д. Стефенс (громадянин Сполучених Штатів Америки, бізнесмен і мандрівник початку XIX ст.).

Російські піддані також відвідували південноукраїнський регіон і залишили творчий спадок у вигляді мандрівних записок: В. Ізмайлов (письменник); П. Сухтелін (генерал, державний діяч); П. Сумароков (письменник, автор «Путешествие в Крым (и Бессарабию)» і «Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду»); М. Все-

волозький, мандрував регіоном у 1836–1837 рр. (державний і політичний діяч); А. Демідов (науковець) та інші.

Протягом подорожей мандрівники відвідали багато населених пунктів Півдня України: Катеринослав, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Сімферополь, Севастополь, Керч, Феодосію, Карасу-Базар, Одесу, Херсон, Миколаїв. У їхніх описах саме містам належала центральна роль в розвитку соціокультурного простору.

У власних узагальненнях вояжери багато уваги приділили цивілізаційним змінам, які вони спостерігали за час подорожей. У цілому, всі вищезазначені мандрівники погоджувались із тим, що нова соціокультурна реальність у південноукраїнському регіоні на межі століть змогла сформуватись, здебільшого, завдяки планомірній діяльності західноєвропейських керівників, серед яких, особливо виділялася особистість француза Дюка де Рішельє. Саме завдяки його менеджерським зусиллям Південь України швидко зміг перетворитись на найбільш взірцевий цивілізований регіон «варварської російської імперії». І наполягали на тому, що сприяли зростанню соціально-економічного потенціалу міст Півдня України насамперед іноземці, а російський уряд лише штучно стримував бурхливий розвиток південноукраїнських міст, за що йому постійно дорікали і критикували, а у відповідь російська влада забороняла публікацію «травелерів» західноєвропейських мандрівників. Ще одна спільна риса російських і іноземних травелерів полягала в тому, що обидві сторони поєднували історичний розвиток Півдня України із епічним минулим давньогрецьких міст-колоній і Візантійською імперією. Перебування регіону у складі Османської імперії та Кримського ханства оцінювалось негативно, оскільки особливих цивілізаційних зрушень за період їхнього панування не відбулось, а у результаті російська імперія отримала у володіння «пустопорожній край», в який принесла світло цивілізованості.

Власне самі російські мандрівники у своїх описах не заперечували швидкоплинні цивілізаційні зміни кінця XVIII – початку XIX ст., але центральне місце займала цивілізаторська місія російської імперії, яка змогла пустопорожні землі Півдня України перетворити на найкращий і цивілізований регіон імперії, оскільки саме росія його колонізувала, швидко побудувала міста та військовий і торговельний флот. Однак, коли російські мандрівники ближче знайомились із новою соціокультурною реальністю, то відносно

⁸ Mykhailenko G., Cheremisin O. (2020). New Ukraine vs Novorossia: myths and realities of geopolitical changes in the second half of XVIII – in the end of XIX c. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 14, pp. 36-45. doi: 10.24919/2519-058x.14.197177

Півдня України починали використовувати іншу термінологію («Південне Ельдорадо», «Південна Італія»), а міста порівнювати із західноєвропейськими (Марселем, Флоренцією, Ніццою). Так, наприклад, А. Демидов порівнював Одесу із Марселем і в своїх описах так і називав її «Чорноморський Марсель». Н. Всеволозький Південь України називав «Італія» і, на його думку, тут було краще жити ніж у столиці⁹.

У цілому, саме російські мандрівники одразу відчували різницю між росією та Україною. Тим більше, що вони мандрували й країнами Західної Європи і мали можливість порівняти власні спостереження. Україна в їх описах виглядала більш привітливо та презентабельно, а коли бачили Південь України, то цивілізаційний розвиток їх просто вражав. Наприклад, Н. Всеволозький історичний поступ України розглядав як цілеспрямований шлях боротьби проти рабства польського і воз'єднання із росією. Для російської держави це був значний крок в цивілізаційному просторі, який розширив кордони і приніс, за його твердженням, цивілізаційне світло на нові території через будівництво нових міст, портів і розвиток елементів західноєвропейської культури. Південь України розглядався як вкрай важливий геополітичний регіон для росії, яка завдяки його інкорпорації може домінувати в Чорноморському басейні. У підсумку власних роздумів н. всеволозький відводив головну цивілізаційну місію катерині II та Г. Потьомкіну¹⁰.

У записках російських мандрівників маємо більше позитивних вражень щодо розвитку Півдня України, ніж інших регіонів російської імперії, що вступало в цивілізаційний дискурс із іноземними колоністами, які намагались побудувати власний бізнес на нових територіях. Якщо для росіян Південь України виглядав цивілізаційним раєм, то для іноземців, навпаки, регіон виглядав не зовсім світлим та цивілізованим. Так, наприклад, Н. Всеволозький зустрів французького готельєра та ресторатора Амабля у Сімферополі, який скаржився, що народ тут проживає темний і неосвічений, майже ніхто не замовляє в нього вер-

шину французького кулінарного мистецтва, тому зробив висновок, що росія ще далека від просвіченості¹¹. Навпаки, інший російський мандрівник П. Сумароков¹² вбачав цивілізаційне диво в тому, що на пустопорожній землі Півдня України росія в найкоротші терміни побудувала міста на європейський манер, якими дійсно можна пишатися, де мешканці вільно розмовляють багатьма іноземними мовами, де поживалась іноземна торгівля. Квінтесенцією цивілізаційного прориву було для нього те, що російський прапор гордо розвивався над цією територією¹³.

Хоча, російські туристи, здебільшого, бачили на Півдні України більше європейського, ніж європейці. У власних описах тільки російські мандрівники звертали увагу на ландшафтні парки в англійському чи французькому стилях та зразки європейської архітектури, відмічали використання європейських мов та відвідували італійську оперу. Для візитерів із західноєвропейських держав розвиток Півдня України бачився більше прив'язаним до світового ринку, а росія власним деспотичним режимом тільки стримувала цивілізаційні пориви мешканців регіону.

Цивілізаційний дискурс відбився і на сторінках мандрівок В. Ізмайлова. У власних описах він відмічав подвійне становище південноукраїнських територій, яка в цивілізаційному плані опинилась між двома світами: європейським і українським. Мешканці зуміли зберегти власну українську самосвідомість і передати її наступним поколінням, представники яких отримували вже європейську освіту, але без втрати національної самобутності, що характеризувалась волелюбством і схильністю до самопізнання¹⁴.

Складність ситуації виражалась для українців в тому, що вони опинились на межі цивілізаційного зрізу між просвітництвом і національною самобутністю. В. Ізмайлов вважав, що на українців благотворно вплинула росія, перетворивши містечки Півдня України на великі європейські

⁹ Всеволожский, Н. С. (1839). Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. М.: Тип. Августа Семена при Императорской Медико-хирургической академии. Т. 1. С. 20-25.

¹⁰ Всеволожский, Н. С. (1839). Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. М.: Тип. Августа Семена при Императорской Медико-хирургической академии. Т. 1. С. 20-25.

¹¹ Всеволожский, Н. С. (1839). Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. М.: Тип. Августа Семена при Императорской Медико-хирургической академии. Т. 1. С. 30-34.

¹² Сумароков, П. И. (1800). Путешествие в Крым и бессарабию в 1799 г. П. И. Сумарокова. М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия. С. 7.

¹³ Сумароков, П. И. (1800). Путешествие в Крым и бессарабию в 1799 г. П. И. Сумарокова. М.: Университетская типография у Ридигера и Клаудия. С. 21.

¹⁴ Измайлов, В. В. (1802). Путешествие в полуденную Россию: в письмах, изданных В. Измайловым. М.: Университетская типография. Т. 1. 404 с.

міста. Життя українців описане, здебільшого, з позицій тихого сімейного затишку та бажання спокійного самостійного існування. Це викликало у автора певні співчуття, оскільки, на його думку, людина повинна бажати слави, прагнути щось підкорювати і таким чином виходити з природного стану. Тому, за словами російського мандрівника, позитивний вплив росії полягав в тому, що своїми діями вона підштовхнула до руху українське населення, у результаті чого розпочалася колонізація Півдня України.

На відміну від російських мандрівників, іноземні більш глибинно відносились до поняття «цивілізація», їм було замало будівництва міст, розвитку торгівлі, культури та військового домінування росії на Чорному морі. Центральне місце у їх оцінці цивілізації займали такі тенденції: розвиток громадянського суспільства, прав та свобод громадян, формування ціннісних орієнтирів.

У цивілізаційному плані для М. Холдернесс Південь України був ще в зародковому стані і, на її думку, в майбутньому його очікувала визначна роль. Однак на початок XIX ст. вона відмічала лише перші кроки на шляху до цивілізованості. На відміну від російських мандрівників, М. Холдернесс більш стримано відносились до проявів поширення цивілізованості в регіоні російською імперією. Вона наводила приклади, як центральна влада відправляла вчитись до Великобританії посадовців для перейняття знань в галузі сільського господарства. Англійка відмічала, що ці особи не тільки неефективно переймали знання, але й влада відбирала для навчання осіб, зовсім нездатних навчитись новому. На її думку, розвиток сільського господарства російської імперії відстав на декілька сотень років від сучасного рівня Західної Європи і для розвитку південноукраїнської аграрної системи влада також не намагалася використати модерні заходи.

Значним гальмуючим чинником на шляху до модернізації була кріпосна залежність, адже селяни не мали мотивації провадити якісь зміни, оскільки в першу чергу мали виконувати накази уряду і власників, сплачувати податки та спостерігати за сусідами, щоб донести на них представникам влади. Така система оцінювалась англійкою як деспотична і варварська, якій ще далеко до цивілізованості. За умов існування деспотичності влади, яка перетворює більшість населення на рабів, здатних тільки обробляти землю, аграрна система процвітати не здатна¹⁵.

¹⁵ Холдернесс, М. (1810). Крым XIX столетия в труде английской ученой и писательницы Мери Холдернесс. Електронний

Наступний фактор, який стримував розвиток сільського господарства на Півдні України, за спостереженнями М. Холдернесс, полягав у надмірній забюрократизованості влади. Мандрівниця відмічала, що більшість прав належало чиновництву, яке перерозподіляло земельні наділи, що свідчило про використання службового положення для особистого збагачення, та шукали найменшого приводу для запровадження нових податків. При цьому англійка саркастично порівнювала місцеве чиновництво із давньогрецьким царем Мідасом, наводячи приклад, що офіційну зарплату один чиновник отримував 250 руб., а хабарів набирал на 1 000 руб. і все це за умови загальної низької якості освіченості чиновництва. На думку М. Холдернесс, за таких умов твердження про прогрес, модернізацію, цивілізованість можуть викликати тільки посмішку та зрідка аплодисменти сторонніх осіб. На її переконання цивілізація не здатна розвиватися, коли присутнє обмеження свободи особистості. Свобода тільки тому приносить щастя, хто розуміє, як нею можна скористатись. Натомість, місцеві селяни не знали, як користуватися особистою свободою, оскільки вважали себе цілком щасливими і в кріпосній залежності. За таких умов цивілізаційний прогрес неможливий навіть за умови, якщо сама влада вдається до ліквідації кріпосної залежності, адже на ментально-ціннісному рівні це не призведе до розвитку особистості селянина. Єдине, що могло вивести на новий рівень цивілізованості не тільки Південь України, а й інші російські регіони – це освіта, яка дуже слабо розвивалася і поширювалася теренами російської імперії.

М. Гутрі, перебуваючи на Півдні України, відмічала, що російська імперія отримала цей регіон у результаті військових завоювань і в цивілізаційному вимірі ще зарано було стверджувати про певні перспективи розвитку. Центральне місце в її аналізі займали описи, в яких росіяни виглядали вкрай слаборозвинутим і деспотичним народом. М. Гутрі підмітила досить цікавий момент: регіон після останньої війни з Туреччиною був насичений військовими, які перебували в стані ейфорії після переможних військових дій, пишались захопленням регіону і вважали, що вся влада, на правах переможців, належить їм, а тому вони можуть безкарно робити все, що заманеться. Так, наприклад, на власні очі вона бачила, як її провідник унтер-офіцер побив кримського татарина лише за те, що він повільно готував обід.

ресурс [режим доступу] : <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html>

Подібну жорстокість М. Гутрі помічала неодноразово. На її думку, саме через такі випадки край здається «*дикою країною*», оскільки обличчя військових суворі, а головними цінностями і темами для розмов є звитяга та військова слава. Ще однією причиною вважати росіян в регіоні деспотами було те, що цивільна влада не була самостійною, а підпорядковувалась військовому командуванню. Хоча, на побутовому рівні місцеве населення не поспішало переймати зразки російської освіти і культури, розмовляло багатьма іноземними мовами, вдягалось на європейський манер і розбудовувало парки за англійським або французьким стилем, завдяки чому зовнішній вигляд міст Півдня України більше нагадував західноєвропейські, ніж російські осередки¹⁶.

Значну частину власних спогадів М. Гутрі приділила окресленню різниці між українським та російським народом. На відміну від провладної ідеології і статистики, які поєднували українців і росіян в один народ, М. Гутрі в етнічному плані їх розділяла. Для англійської мандрівниці українці сильно відрізнялися від росіян насамперед тим, що не сприймали рабства у вигляді кріпосної залежності і постійно намагалися тікати від поміщиків. Найвищою цінністю українці вважали особисту свободу, однак були малоосвіченими та недалекоглядними, про створення власної держави наприкінці XVIII – на початку XIX ст. уже навіть не мріяли, тому перетворилися на легку здобич для агресивної та деспотичної російської імперії. Насаджувана росіянами ідеологія кардинально розходила із українським менталітетом, однак українці не змогли організовано протистояти росії. Нав'язування російської культури українцям було дуже неприємним, але вони програли, оскільки чіткого образу майбутнього, окрім ідеї вільного життя, не мали. Тим більше, що російські завойовники принесли в українські землі тільки смерть і рабство для місцевих мешканців. Так, наприклад, мандрівниця переказувала розповідь одеського військового губернатора про те, як він брав участь у нападі на Анапу і героїзував власний вчинок тим, що наказав спалити фортецю, а мешканців забрав у кріпосну залежність. Цей випадок зайвий раз підтверджував для М. Гутрі характеристику росіян як жорстокої нації, яка навіть після перемоги не припиняла грабувати українців.

Натомість, іншої думки були мандрівники-росіяни, наприклад А. Демидов, який бачив Південь

¹⁶ Гутри, М. (1810). Письма о Крыме, Одессе и Азовском море. М.: Тип. Н. С. Всеволожского. 293 с.

України як переплетіння великої кількості різних народів, що утворили унікальний сплав між цивілізаціями сходу і заходу. Проте, перевагу він надавав російському впливу та відмічав, що потрібно лише два десятиліття і від цього порубіжжя не залишиться і сліду, а регіон перетвориться на власне російський, оскільки саме російський уряд є поціновувачем всіх суспільно значущих починань. Але, не дивлячись на загальне прославлення росії та її військових здобутків у регіоні, а. демідов віддавав належну шану і іноземним колоністам, відмічаючи внесок Дюка де Рішельє, який перетворив Південь України на найбільш цивілізований регіон імперії, що перейняв багато традицій західноєвропейських держав: підприємливість, торгівлю, комерцію¹⁷.

Але, якби російські мандрівники не намагались звеличити російську імперію в її намірах домінувати на Півдні України, європейці продовжували критично оцінювати імперські впливи. Вже у 1820-х рр. південноукраїнський регіон відвідав Р. Лайелл. У власних творах він продовжив традицію культивування і протиставлення «цивілізованого» Заходу та «варварської» росії на Півдні України. Достатньо гостро ним критикувалася система управління та величезний бюрократичний апарат, а більше за все – корупція та хабарництво, які досягли свого апогею у сприйнятті західної людини. Навіть при характеристиці образу росіян відбулось ототожнення понять: «росіянин = хабарник». У преамбулі до власних спостережень Р. Лайелл наголошував на прагненні об'єктивно переосмислити складений на Заході стереотип про росію як варварську державу. Проте, викладений матеріал лише підкріплював цей стереотип. Серед описів міст, селищ, народів регіону яскраво вимальовувалась реальна картина того, що російська «цивілізаторська» присутність тільки шкодила розвитку Півдня України, оскільки саме російський уряд не дозволяв будувати залізниці, запроваджував не ефективне і застаріле управління, яке тільки підсилювало корупцію та стримувало розвиток торгівлі. Хоча, на думку англійця, південноукраїнський регіон мав значні перспективи для розвитку¹⁸.

Загальний образ Півдня України у записках Р. Лайелла являє собою поєднання східної та західної цивілізацій. У релігійному плані Південь Укра-

¹⁷ Демидов, А. (1853). Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г. Анатолием Демидовым. М.: Тип. А. Семена. 543 с.

¹⁸ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 228.

їни характеризувався ним як регіон мирного співіснування мусульманства і християнства, адже на локальному рівні релігії не протиставлялися, а ніби доповнювали одна одну. Так, наприклад, мандрівник наводив факти, коли мусульманське населення чудово знало і поважало православні і іудейські релігійні традиції та навпаки¹⁹.

Описуючи різні народи, що проживали на Півдні України, Р. Лайалл наводить багато прикладів перетинання культурних традицій та перейняття східними народами західноєвропейських зразків одягу, архітектури. Наприклад, він відмічав, що татарське населення переймало одяг у росіян, які, у свою чергу, наслідували західноєвропейський стиль, а євреї переймали татарський одяг і т.д. Крім цього, англієць помітив переймання татарським населенням від росіян звички вирішувати справи через хабарі. Російські алкогольні напої він помічав у татар та караїмів, а кава і кальян стали частиною звичок росіян на Півдні України. У цілому Р. Лайелл без упередження відмічав факти поєднання східної та західної цивілізації як на культурному, так і побутовому зрізах, і оцінював їх достатньо позитивно²⁰.

Негативно англієць відносився до факту поширення в регіоні кріпосної залежності, стверджуючи, що імператор Олександр I стримував процес звільнення селян до того моменту, коли кріпосні власноруч заявлять про власну свободу. Проте, поширення російської моделі освіти не створювало підґрунтя для появи прагнень до особистої свободи²¹.

У розрізі ставлення центральної влади до статусу пригноблених народів, то провину за це Р. Лайелл покладав не на самого імператора або на центральну владу держави взагалі, а на бездіяльність місцевої влади. За його спостереженнями, саме чиновники на місцях в регіоні створювали гнітючу ситуацію, коли місцевим народам «насаждали» чужі для них звички російського зразка. А на Півдні України це знаходило вираз в «самых уродливых формах»²². Саме під впливом російської моделі управління місцева бюрократія, на думку англієця, винна в широкомасштабному розгулі корупції та хабарництва в регіоні

та викривленні поняття «правосуддя». Саме тому центральна влада не зможе провести ефективні заходи щодо цивілізаційного розвитку регіону.

Протилежні враження із власної мандрівки Півднем України виклав на сторінках дорожніх заміток Р. Пінкертон. У вступі мандрівник також заявляв про об'єктивне висвітлення побаченого у регіоні.

У цивілізаційному плані він відзначав багато позитивних зрушень, як у цілому для російської імперії так і, зокрема, на рівні південноукраїнського регіону. Для нього Південь України вималювався квітучим в економічному і торговельному аспекті регіоном. «Прибежище народів» – так Р. Пінкертон назвав південноукраїнський край, оскільки його заповнили представники багатьох національностей, головними заняттями для яких стали бізнес і комерція. Першість в стимулюванні соціально-економічного розвитку Півдня він відводив представникам західних держав, оскільки саме вони привезли з собою значні капітали і передові комерційні знання, а найголовніше – зв'язки²³.

Головне місце в подорожніх путівниках англієця займала Одеса, яка перетворилась на торговельну столицю Півдня та поєднувала в собі Східну та Західну цивілізації. Мандрівник згадував і про існування інших портових міст (Херсон, Миколаїв, Євпаторію, Феодосію, Очаків та інші), але за його враженнями вони відігравали другорядну роль в торговельних відносинах.

Як представник Біблійного товариства Р. Пінкертон часто відвідував в'язниці та лікарні, про що маємо згадки у його подорожніх замітках. Він відмічав, що у цілому відношення до в'язнів було досить поганим, а лікарні чисті, окрім кухні.

Характеризуючи представників різних національностей з країн Західної Європи, які заснували на території Півдня України власні колонії з правом вільного віросповідання, Р. Пінкертон відмічав, що їх відношення до місцевих мешканців не можна назвати позитивним. Для представників західної цивілізації народи сходу (українці, росіяни, татари та інші) виглядали напівцивілізованими. Багато традицій росіян і сам мандрівник вважав варварськими. Так, наприклад, він спостерігав за обрядом хрещення новонароджених взимку і був дуже здивований, що для цього не підігрівали воду. В середовищі місцевих мешканців він помітив безліч забобон, оскільки більшість на-

¹⁹ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 229-232.

²⁰ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 244.

²¹ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 236.

²² Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 320.

²³ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 194-195.

селення не мало достатнього рівня освіти; факти негативного відношення народу до професійних лікарів, оскільки довіряли місцевим цілителям. Подібні приклади переконали Р. Пінкретона в абсолютному консерватизмі місцевих мешканців²⁴. Підсумовуючи власні спостереження мандрівник оцінив життя на Півдні України як досить складне для представників західної цивілізації, оскільки в регіоні царювало багато забобон і дуже повільно поширювалася раціональність.

Для американця Д. Стефенса Південь України представився зовсім іншим регіоном, який відрізнявся не тільки від Європи, а власне й від Росії. На його думку, російська імперія трансформувалась до цивілізованої держави зі стану абсолютного варварства саме завдяки розвитку південноукраїнського регіону. Інкорпорація Півдня змусила Росію оновитись, модернізуватись, а Росіянам довелося вчити іноземні мови та долучитися до досягнень європейських країн.

У цілому Д. Стефенс досить стримано характеризував власну мандрівку Півднем України, часто використовував вислови на зразок «дика країна», критикував за недостатній комфорт під час переїздів та, найголовніше, – за відсутність шляхів сполучення, особливо – залізниць. Невдоволеність американця викликають часті приклади хабарництва, з якими він зіткнувся під час мандрівки²⁵.

Таким чином, можна зробити висновок, що тво-

ри російських візитерів насичені пафосом російського військового домінування та ідеєю користі російської присутності на Півдні України, а головний відтінок – це патріотично-просвітницька діяльність російської влади на українських землях, яка ніби розкривала економічний, інтелектуальний, соціальний потенціали. Для них «полудена Росія» – це не просто новоприєднані території, а регіон російський, з російською історією, в який центральна влада принесла світло просвітництва і цивілізованості та відбудовує військові бази для власного утвердження могутньої Росії на чорноморському узбережжі. Тобто, все те, чим пишалися Росіяни, зводилося до військового захоплення південноукраїнського регіону, будівництва військових фортець та розквартирування чисельної армії, яка допомагала перетворювати місцевих мешканців на рабів у кріпосній залежності. Натомість, іноземні візитери не надавали позитивної оцінки військовому закріпленню Росії на північному узбережжі Чорного моря, оскільки це не призводило до цивілізаційного прогресу на цій території, який вбачався західноєвропейськими та американськими візитерами у набагато ширших поняттях: розвиток прав і свобод населення, будівництво технічної інфраструктури, модернізація аграрної сфери та промисловості. Головний акцент у іноземних тревелерах полягає в тому, що соціально-економічні та соціокультурні зміни, які відбувались на Півдні України, проходили завдяки західноєвропейському впливу, а власне сама Росія тільки стримувала потенціал економічної та культурної модернізації регіону та представлена в образі деспотичної, корумпованої та жорстокої держави.

²⁴ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 198-215.

²⁵ Ейдельман, А. (2012). Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса: Издательство «Optimum». С. 220-258.

References

- Vsevolozhskiy, N. S. (1839). Puteshestvye cherez Yuzhnuui Rossyiu, Krym y Odessu v Konstantynopol, Maluiu Azyiu, Severnuui Afryku, Maltu, Sytsylyiu, Ytalyiu, Yuzhnuui Frantsyiu y Paryzh v 1836 y 1837 hodakh M.: Typ. Avhusta Semena pry Ymperatorskoi Medyko-khyrurhycheskoi akademyy. T. 1. 495 s.
- Hudzyi, N. (1888). K ystorry russkoho sentymentalyzma (Puteshestvye v Krym P. Sumarokova) Yzvestyia Tavrycheskoi uchenoi arkhyvnoi. Symferopol: Tavrycheskaia Hubernskaia typohrafiya. № 6. S. 132–143.
- Hurliand A. (1900). Yzgeneral opysanyia h. Odessi, sdelannoho heneralom Sukhtelenom. Zapysky Odesskoho obshchestva ystorry y drevnostei. Odessa: Zhekonomycheskaia typohrafiya. T. XXII. S. 16–17.
- Eidelman, A. (2012). Odessa hlazamy brytantsev. Zametky puteshestvennykov. Odessa: Yzdatelstvo «Optimum». 284 s.
- Hutry, M. (1810). Pysma o Kryme, Odesse y Azovskom more. M.: Typ. N. S. Vsevolozhskoho. 293 s.
- Demydov, A. (1853). Puteshestvye v Yuzhnuui Rossyiu y Krym cherez Venhryiu, Valakhyiu y Moldavyiu, sovershennoe v 1837 h. Anatolyem Demydovym. M.: Typ. A. Semena. 543 s.
- Dorosheva, A. O. (2009). Samovriaduvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st.: dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Odesa. 195 s.
- Druzhynyna, E. Y. (1955). Severnoe Prychernomore v 1775-1800 hh. M.: Nauka. 267 s.
- Zelenetskiy, K. (1844). Puteshestvye v Yuzhnuui Rossyiu y Krym Anatolyia Demydova. Zapysky Odesskoho obshchestva ystorry i drevnostei. Odessa: Horodskaia typohrafiya. T. 1. S. 442-453.
- Yzmailov, V. V. (1802). Puteshestvye v poludennui Rossyiu: v pysmakh, yzdannykh V. Yzmailovym. M.: Unyversytetskaia typohrafiya. T. 1. 404 s.
- Konstantinova. V. M. (2010). Urbanizatsiia: pvidennoukrainskyi vymir (1861-1904 rokakh). Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 s.
- Kholderness, M. (1810). Krym XIX stoletyia v trude anhlyiskoi uchenoi y pysatelnytsy Mery Kholderness: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html>
- Mykhailenko G., Cheremisin O. (2020). New Ukraine vs Novorossia: myths and realities of geopolitical changes in the second half of XVIII – in the end of XIX c. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*, 14, rr. 36-45. doi: 10.24919/2519-058x.14.197177
- Nadezhdyn, N. (1844). Puteshestvye cherez Yuzhnuui Rossyiu, Krym y Odessu N. S. Vsevolozhskoho. Zapysky Odesskoho obshchestva ystorry y drevnostei. Odessa: Horodskaia typohrafiya. T. 1. S. 433-441.
- Sumarokov, P. Y. (1800). Puteshestvye v Krym y bessarabyiu v 1799 h. P. Y. Sumarokova. M.: Unyversytetskaia typohrafiya u Rydyhera y Klaudyia. 238 s.
- Shytiuk, M. M., Shchukin, V. V. (2008). Yevreiske naselennia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 s.